

АНА СТОЛИЋ

СЕСТРЕ СРПКИЊЕ

Појава покрета за еманципацију жена и
феминизма у Краљевини Србији

EVOLUTA

УВОД

„...Кад ми Српкиње гледамо на те сретне жене, ми се, дакако, мало сневеселимо. Дође нам жао кад видимо како смо за њима далеко заостале. Ми осетимо над својим животом притисак и тешко нам је. Тешко нам је јер знамо да наш напредак устављају тешке, врло озбиљне прилике у животу нашег народа. Зато нам не пада на ум да пребацујемо свом народу, да он хотимично и злурадо спречава наш интелектуални развитак, да нас заборавља.”

Зорка Јанковић, *Женско питање*, Нови Сад 1911.

Завршавајући преглед историје женског питања и разматрања савремених околности у којима се оно налазило у европским земљама у првој деценији XX века, Зорка Јанковић, публицисткиња и феминисткиња из Војводине, покушала је да у Поговору књиге на овај начин скицира своје виђење положаја Српкиња у односу на шири европски феминистички контекст. Из кратког цитата уочљива су два битна обележја: идентитетска свест *жена као жена*, у овом случају Српкиња, и чврсто везивање сопственог положаја за српски национални политички оквир. Оба су, између осталих, значајна за дефинисање полазних тачака за свеобухватнију анализу ране, почетне фазе историје феминизма у Србији која је трајала до почетка Првог светског рата. Прва особеност указује да су, посматрано из родне перспективе (и) код нас у овом периоду дискурзивне политике и праксе биле већином засноване на концепту *разлике*, односно да су на темељу биолошке разлике између мушкараца и жена формулисане њихове различите улоге и доприноси у друштву. Чак и када су истицане идеје о потреби изједначавања права мушкараца и жена, оне су дефинисане у оквиру различитости (на пример контрадикторни ставови првих социјалиста) а не на једнаким људским правима.¹ То је један од чинилаца који је определио путеве којима

¹ Ово је важно питање на које ћу често реферисати у тексту који следи. Историјски развој појмова *разлика* и *једнакости* започео је у Европи крајем XIX и у првим деценијама XX века у вези са сукобима око доношења закона о заштити жена на раду. Као велика тема у феминистичким покретима у XX веку, питање *разлике* и *једнакости* широко је проблематизовано у феминистичкој теорији и у оквиру женске/родне историје у последњим деценијама XX века. Вид. нпр: *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*, eds. G. Bock, S. James, London 1992. Као што и појам *јолна разлика* између мушкараца и жена има своју историју (T. Laquer, *Making*

ће се установити идеја о еманципацији жена у Србији на идентитетском, репрезентативном и политичком плану, као и у погледу развијања стратегија и деловања у циљу еманципације. Друга особеност се односи на двоструки политички положај жена и женског активизма у Србији који је посебно изражен у првој деценији XX века. Зато ћу настојати да покажем на које су све начине жене биле истовремено и објекат и активан чинилац политичког деловања у најширем смислу речи, иако према правном и политичком положају нису биле уважаван грађански субјект. Када говорим о политичком активизму, важно је да се нагласи да се то односи на релативно узак круг жена у Београду и неколико градова и вароши у Србији. Притом, не мислим само на коначно истицање захтева за стицање права гласа 1911. године, који је био споља наметнут и по приоритетима на последњем месту на листи циљева тек пробуђеног Српског народног женског савеза, нити на организовано партијско деловање жена у оквиру Српске социјалдемократске партије. Политички вид деловања био је посредан и прикривен, али уткан у многе активности и стратегије женских удружења на плану политичке националне културне репрезентације, социјалне и националне политике. Због свега тога сам сматрала да је важно да се за целокупан корпус досадашњих погледа на историју активизма жена и у име жена код нас понуди другачији оквир који би био одговор на изазове савремених поставки и анализа феминистичке историографије. А она је посредством компаративних истраживања постала глобална, истрајна у уверењу да је историја феминизма саставни део политичке историје и доследна у истицању значаја уважавања сложености различитих политичких, друштвених и културних контекста у којима се феминизам појављује.

Феминизам као скуп теорија и пракси усмерених ка оспоравању и укидању политичке, правне, друштвене и културне неравноправности жена представља једну од важних окосница европске и англоамер-

---

Sex: Body and Gender from Greeks to Freud, Harvard Univ. Press 1990) тако је историјска конструкција друштвене разлике између жена и мушкараца искључила жене из историје, политике и јавне сфере. У многим европским феминистичким покретима крајем XIX и почетком XX века разлика је послужила као основ за развијање стратегија усмерених ка успостављању једнакости. Вид.: *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, eds. S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker, Stanford 2004, 68–69 (у даљем тексту: *Women's Emancipation Movements*); K. Offen, *European Feminisms 1700–1950. A Political History*, Stanford 2000, 44–45 и даље (у даљем тексту: Offen, *European Feminisms 1700–1950*).

ричке историје у XIX и у XX веку.² Феминизам је, према речима Карен Офен, политички дубоко повезан са феноменом модерне демократије, али и са „измима” епохе: либерализмом, национализмом, социјализмом. Просветитељске идеје и искуства револуција и контрареволуције с краја XVIII века и у XIX веку утицали су на формулисање различитих политичких теорија и пракси и били од велике важности и за обликовање феминистичког дискурса.³ Због ширине и разноврсности интелектуалног разматрања, дубине и осетљивости кључних тачака у оквиру историјских друштвенополитичких и културних контекста што је доводило у питање и различитости праваца практичног деловања у XIX веку, питања у вези са културном, друштвеном, политичком и правном позицијом жена нису могла тако лако да се подведу под јединствени, историјски гледано континуирани идејно-теоријски и практични „кишобран”. Познато је да су модерна демократија, либерализам, национализам и социјализам настали као критички одговор на начине на које је деловала политичка и економска моћ у друштву. Феминистичка историографија указује да је феминизам као појава још дубље задирао у суштинске односе моћи у сваком друштву – у односе између мушкараца и жена. То су све били чиниоци који су условили различитост и сложеност линија феминистичке аргументације које су се развијале током XIX и XX века.

Укратко, захтеви који су обликовани у XIX веку односили су се на потпуну промену правног статуса жена, право на редовно школовање, економску слободу и политичка права, захтев за моралну реформу друштва и сексуалну слободу. Они су, међутим, били на различите начине аргументовани у зависности од датог

---

² Карен Офен је, на основу резултата истраживања која се крећу у распону од три века европске историје, понудила дефиницију: „Феминизам је назив за свеобухватни критички одговор на свесно и систематско потчињавање жена од стране мушкараца у датом културном контексту” (К. Offen, *Defining Feminism: A Comparative Historical Approach*, „Signs”, Vol. 14, No. 1 (Autumn 1988), 151–152, <http://www.jstor.org/stable/3174664> (у даљем тексту: Offen, *Defining Feminism*); Offen, *European Feminisms 1700–1950*, 20). Постоје, условно речено, и свеобухватније дефиниције: „Феминизам је покрет, идеологија, лично уверење, мрежа теоријских позиција, полазна тачка у разматрању феномена који се више не морају тицати жена, појмовни оквир, скуп различитих (понекад изразито креативних, понекад тескобно архиварских) активности чији је циљ постепено полагаја у којем се жене данас налазе, а неретко и покушај да се историја прочита другачије, да се из њеног ткања ‘иззвуку’ нека невидљива места која би могла да послуже као путоказ за будуће праксе” (А. Zaharijević, *Kratka istorija sporova: Šta je feminizam?*, u: *Neko je rekao feminizam*, ur. А. Zaharijević, Beograd 2012, 384).

³ Offen, *European Feminisms 1700–1950*, 20.

друштвеног, економског, политичког и културног контекста. То је једним делом довело до уклапања различитих видова феминистичког деловања у постојеће политичке токове и најчешће до придруживања демократским политичким покретима. Најшира сарадња успостављана је са либералним политичким снагама широм Европе. Зато се често у епохи с краја XIX и почетком XX века препознају феминизми који имају обележја тадашњих политичких покрета па се и означавају као либерални, радикални, анархистички, или социјалистички феминизам.⁴ Међутим, изван овог круга означавања и сврставања остајао је простор у коме су формулисане идеје и спровођене праксе на плану еманципације жена које се нису могле подвести под одређени политички концепт. Реч је о различитим видовима еманципаторског деловања у друштвима Југоисточне и Источне Европе. То се посебно односи на бројне прелазне облике деловања који потенцијално у себи садрже клицу будуће еманципаторске свести. Они се често јављају у крилу младих националних држава или националних покрета у којима и саме „либералне снаге” наступају с позиција које се не би могле сврстати у аутентични либерализам. Пре је реч о мешавини различитих концепата формулисаних у складу са датим политичким, друштвеним и културним контекстом. Феминистичка историографија управо истиче важност прихватања тих различитости на путу изградње женских еманципаторских покрета.

Све то је било веома важно за уобличавање неких поставки феминистичке историографије која је довела до поделе у оквиру женске/родне историје као дисциплине крајем прошлог века. Она је једним делом настала као резултат различитих политичких оријентација у оквиру феминистичког покрета 70-их година XX века. На једној страни заговорници женске историје су је видели као историју о женама, не нужно о феминизму, која је ослоњена на нове форме друштвене историје развијане од школе Анала, постструктурализма и постмодернизма. Феминистичка историографија је на другој страни одбацивала често ослањање представница женске/родне историје на дискурзивну анализу одређених родних политика без упуштања у истраживања „живуће” праксе жена. То је често утицало

⁴ Anne-Marie Käppeli, *Feminist Scenes*, in: *History of Women in the West*, Volume IV: Emerging Feminism from Revolution to World War, ed. G. Fraisse, Harvard University Press, 1993, 504–505 (у даљем тексту: Käppeli, *Feminist Scenes*). Вид. такође: D. Duhaček, *Klasični liberalni feminizam*; A. Zaharijević, *Radikalni feminizam*, u: *Uvod u rodne teorije*, ur. I. Milojević i S. Markov, Novi Sad 2011, 85–95, 135–153.

на лутање у погледу сврставања историје жена и женске историје у културну, друштвену или неку трећу историју. Феминистичка историографија је критиковала и предност која је у оквиру друштвене историје дата појму класе, односно марксистички дефинисаној категорији рада као једном од три кључна чиниоца, поред категорије рода и расе, за установљавање моћи у друштву.⁵ Коначно, она је понудила реинтерпретацију историје феминизма преиспитујући претходно све њене аспекте: категорију род (*Gender*), појмове, термине, периодизацију и, најважније од свега, место феминизма у политичкој историји. Феминистичка историографија је упутила изазов традиционалним темама политичке историје из родне перспективе.⁶

Полазећи од става да је категорија род (*Gender*) *примарна* а не само *корисна* категорија анализе јер омогућава осветљавање полних политика које су у средишту организације сваког друштва и основа на којој су засновани неједнак положај мушкараца и жена, подручје схватања феминизма и феминистичке историје проширено је на све активности жена и мушкараца које су водиле промени положаја жена, а не само на организовано деловање у борби за стицање грађанских и политичких права. Историји феминизма, или како Карен Офен наводи феминизма, такође припадају и отпори и противљења феминистичком деловању. И, коначно, историја феминизма не припада друштвеној или културној историји. Захтеви за правима на образовање, плаћени рад, приступ професијама, остваривање правне и политичке једнакости су политички захтеви. Историја феминизма је део политичке историје или „проширена историја политике која укључује жене и анализу родних политика. Историја феминизма је родни наратив политичке историје... она проширује значење политичког и онога шта конституише политику.”⁷ Односно, све је ствар политике: и женска култура и

⁵ Подела је праћена врло разгранатом полемиком а две најистакнутије представнице тих генерација историчарки су Џоан Скот и Карен Офен. Вид.: Joan W. Scott, *Gender and Politics of History*, New York 1999, 139–163 (у даљем тексту: Scott, *Gender and Politics of History*); Karen Offen, *Review of Gender and the Politics of History by Joan W. Scott*, „The Journal of Women’s History”, Vol. 62, No. 2, June 1990, 356, http://muse.jhu.edu/journals/journal_of_womens_history/v009/9.3.offen.pdf

⁶ *Women’s Emancipation Movements*, 305.

⁷ О томе у многим радовима Карен Офен, нпр. *Defining Feminism*, 119–157; *The History of Feminism Is Political History*, „Perspectives on History”, Vol. 49, Number 5, may 2011, 2, <http://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2011/political-history-today/the-history-of-feminism-is-political-history>

уобличавање приватне и јавне сфере итд. Осим тога, у широј аргументацији тог става чини ми се посебно важном тврдња да уколико се не размишља на тај начин, постоји опасност да се између осталог занемаре многе важне чињенице. Међу њима, најважнија је да је нова улога жене истакнута као суштинска у процесима изградње националних држава у XIX веку. Она је почивала на псеудојавној улози жена као мајки, првих учитељица матерњег језика формулисаној у револуционарном дискурсу 1793. године. Та улога је током XIX века додатно обликована и унета је у многе националне програме.⁸ Као таква, имала је важно место у програмима и заступника и противника еманципације жена.

Став да је феминистичка историја политичка историја утицао је у извесној мери на покушај превазилажења неких слабости женске историје и феминистичке историографије: фрагментарност и западноцентричност. Фрагментарност се испољавала у уситњености тема и ограничености замаху истраживања. Она је била последица тога што су се погледи на феминизам стално кретали између друштвене и политичке историје. Резултати анализа најчешће су објављивани у тематским зборницима радова, коауторским монографијама, а синтетичке студије о историји жена и историји феминизма у Европи су биле ретке.⁹ У последњих петнаест година, међутим, појавиле су се и компаративне европске и глобалне феминистичке историографске студије. Оне су биле могуће због обиља и доступности најразноврсније историјске грађе, развијенијег поља усмеравања историографске анализе на особености еманципације жена и реторике која ју је пратила на просторима изван ужег, западног круга дотадашњих интересовања. И поред јасних политичких, економских, друштвених, религијских и културних различитости, велики број истраживања у Европи је спроведен у измењеном, јединственом политичком европском оквиру. Томе је допринела идеја (и идеологија) о постојању европске културе која се формирала од средњег века, као и економских, друштвених и политичких промена са којима су се са различи-

⁸ *The History of Feminism is Political History*, 3.

⁹ Најважније: R. Evans, *The Feminists. Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australia 1840–1920*, London 1977 (у даљем тексту: Evans, *The Feminists*); B. Anderson – Judith Zinsser, *A History of Their Own*, vol. I–II, London 1977 (у даљем тексту: Anderson – Zinsser, *A History of Their Own*); *History of Women in the West*, Vol. I–V, eds. G. Dubby and M. Perot, Harvard University Press, 1993–1998; G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, Beograd 2005 (у даљем тексту: Bok, *Žena u istoriji Evrope*); Offen, *European Feminisms 1700–1950*; R. Fuchs – Victoria Thompson, *Women in Nineteenth Century Europe*, London 2004.

тим интензитетом суочавале државе и друштва током XIX века. Као и у случају модернизацијског дискурса, уследили су и критички осврти на покушаје наметања модела за тумачење и оцену успешности и адекватности феминистичких идеја и активизма у историјској перспективи на подручјима Средње, Источне и Југоисточне Европе. Широко постављена основа у истраживањима у циљу дефинисања заједничких именитеља у историји феминистичког покрета у Европи захтевала је и кориговање преовлађујућег поимања идеалног типа феминизма, пре свега дуго владајућег уверења да је англоамерички модел аксиом а да су остале појаве које се од њега разликују одступање од правила.¹⁰

Осим европског, у једном броју компаративних студија историографско-методолошки оквир за анализу историје феминизма били су модерна национална држава и национални покрети у вишенационалним монархијама током XIX и почетком XX века. Идеје и организовани покрети за еманципацију жена јављају се упоредо са настанком националних покрета и националних држава а сви женски покрети су, како наводи Гизела Бок, деловали у свом националном контексту.¹¹ Блиске везе између настајања националних држава и еманципације жена биле су условљене испреплетаношћу феномена нације и рода а степен организованости националних држава утицао је и на начин развоја женских покрета.¹² Ти односи су се мењали у зависности од политичког и културног контекста. У неким фазама млади национални покрети и тек створене националне државе су делимично подржавали еманципацију жена пре свега у области образовних политика, што је било засновано на идеји да образоване жене, виђене пре свега као будуће мајке, доприносе унапређењу друштва и нације. Често су се градили сложени међуодноси зависности и лојалности на плану идеја, деловања и стратегија а дешавало се да буду и суштински супротстављени, што је најчешће доводило до замрзавања или повлачења еманципаторских захтева. То је било видљиво на примеру антиратне политике једног броја женских покрета пред Велики рат. У сваком случају, данас постоје компаративне студије у којима је представљена ис-

¹⁰ *Women's Emancipation Movements*, 5–6.

¹¹ *Ibid.*, 7.

¹² *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, eds. I. Bloom, K. Hagemann and K. Hall, Oxford–Berg 2000, 3–26 (у даљем тексту: *Gendered Nations*); *Women's Emancipation Movements*, 5.

торија феминизама у XIX и почетком XX века у већини европских земаља, од Ирске до Португалије, Грчке и Италије, од Француске до Русије. У њима је уочљив напор да се појави и ширењу феминизма приступи са пуно разумевања за појединачне политичке, друштвене и културне контексте у којима је настао, за сличности, разлике и промене током времена.

Не улазећи у разлоге због којих почеци феминизма у Србији крајем XIX и почетком XX века нису заступљени у поменутих анализама,¹³ уверена сам да је веома важно да се размотри место које су појаве означене као женско питање, женски покрет, покрет за еманципацију жена или феминизам (питање појмова биће тема првог поглавља) имале код нас у контексту историје европског феминизма до Првог светског рата. Националне разлике су, како наводи Гизела Бок, биле веома значајне, али су проблеми већином били исти.¹⁴ Међутим, отварање питања позиционирања намеће одмах неколико дилема на методолошком и интерпретативном плану: да ли се може говорити о некаквом заједничком европском феминистичком искуству ако је и даље на снази подела између западноевропске и источноевропске или југоисточне а посебно балканске историје уопште, односно како неко ко је у Западној Европи означен да историјски гледано припада дискурсу периферије може да се подведе под један заједнички кров историје феминизма; да ли прихватање посебности политичког и културног развоја појединих држава или националних покрета, било да је оно, како наводи Мајнеке Бош¹⁵, само декларативно изражено приликом писања увода за компаративне студије или суштинско, пружа довољно сигурно-

¹³ У антологији *Clio on the Margins: Women's and Gender History in Central, Eastern and South eastern Europe*, ed. K. Daskalova, Aspasia, Vol. 6, Berghahn Journals, 2012, 125–185, Б. Дојчиновић и И. Пантелић у раду *Women's and Gender History: The Case of Serbia* (136–142) пишу о продукцији и slabим тачкама женске и родне историје у Србији. На другој страни, на основу једног коментара наслућује се да је за истраживаче са англосаксонског подручја језичка баријера у односу на примарне изворе са подручја Угарске, словенских језика, Грчке или Турске била пресудна. Ипак, покушаји неких од њих да анимирају историчарке из тих области сем ретких изузетака нису уродили плодом јер су оне „још више него ми саме спутане границама националне и лингвистичке традиције”. K. Offen, *Review of Women in Twentieth Century Europe by Ann Taylor Allen*, „Journal of Women's History”, Vol. 22, No. 1, Spring 2010, 155–156.

¹⁴ Bok, *Žena u istoriji Evrope*, 138.

¹⁵ M. Bosch, *History and Historiography of First Wave Feminism in the Netherlands 1860–1922*, in: *Women's Emancipation Movements*, 54 (у даљем тексту: Bosch, *History and Historiography of First Wave Feminism*).

сти за тврдњу да су неки процеси препознати као заједнички; и коначно, како избећи опасност од учитавања приликом тумачења резултата истраживања само због „уписивања” у општу (европску, светску) феминистичку историју?

Сва та питања у исто време могу и да подстакну и да обесхрабре истраживаче/истраживачице. Чини се ипак да пажљивом анализом кључних појава које се тичу родних политика код нас могу да се препознају заједнички именитељи у главним токовима настанка и садржине еманципаторских идеја и активности. У том смислу и понуђени нивои уопштавања погледа на целокупан процес историјског феминизма, који понекад делују као „менторско насиље”, могу да буду веома драгоцени. Ту најпре мислим на одређивање према најважнијим параметрима који су дефинисани у оквиру феминистичке историографије за утврђивање услова за појаву и постојање еманципаторско-феминистичког деловања. Они су представљали нужну претпоставку за компаративна разматрања историје феминизма у Европи током XIX века. Ако се, на пример, имају у виду пет посебних, међусобно испреплетаних процеса које наводи Карен Офен,¹⁶ поређења су могућа: 1. растуће основно и средње образовање жена; 2. раст и развој национализма у оквиру држава-нација које се специфично односе према улогама жена; 3. конкурентски односи и узајамно неприхватање између жена организованих у социјалдемократским партијама и феминисткиња из грађанске класе; 4. иницијативе и учешће у међународним феминистичким организацијама; 5. масовне миграције жена, углавном младих и неударних које су све више чиниле урбану радну снагу. Може се приметити да се прва четири процеса појављују и видљиви су као тенденција и у Србији у првој деценији XX века. Због њене привредне и социјалне структуре није било појаве већег броја девојака које су се запошљавале у граду.

Када се све то има у виду, чини се да је сасвим оправдано да се за целокупан корпус који припада феномену појаве феминизма у Краљевини Србији предложи тумачење у којем би биле преиспитане неке поставке о ширини и замаху појава које се могу одредити као протофеминистичке, нефеминистичке и феминистичке. То би могао да буде и оквир и за нека будућа истраживања историје тог феномена и у међуратној југословенској држави. При томе, питања која се односе на историју феминизма у српској заједници у Војво-

¹⁶ Offen, *European Feminisms 1700–1950*, 79–83.

дини, тадашњој Угарској као делу Аустроугарске монархије, неће бити разматрана иако је феминизам у многим аспектима био комплементаран појавама у Србији, њима близак и од њих неодвојив.¹⁷ Жене пореклом из Војводине биле су у Србији у појединим периодима носиоци еманципаторских идеја и иницијатори еманципаторских акција, заузимале су руководеће положаје у институцијама и женским организацијама и на репрезентативном нивоу имале су велики утицај и значај посебно од краја 60-их година XIX века. Ту би се можда могла направити и паралела у погледу грађења односа према појави *йречана*, као *других*, који су у једном периоду као образован кадар заузели водеће положаје у Кнежевини Србији. После њих су дошле *йречанке*: Драга Дејановић, Милица и Анка Нинковић, Савка Суботић, Катарина Миловук, Персида Пинтеровић и друге. Оно што се може уочити као разлика проистекло је из структуре политичко-правног оквира ако се он посматра као један од опредељујућих чинилаца у формулисању женских стратегија еманципације. Оне се на једној страни појављују у крилу српског националног покрета у Војводини а на другој у условима постојања конституисане националне државе. Сличности и разлике могле би да буду основа за неку будућу компаративну студију.

Због свега тога желим да истакнем да у овом раду не намеравам да се бавим историјом женских организација, удружења и њихових активности, истакнутих личности и њихових доприноса, нити је ово покушај да се сагледају сви аспекти културне и социјалне позиције жена. Циљ је да се анализирају појаве и процеси који су утицали на настанак покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији. Намеравам да укажем на његове особености, сличности и разлике у ширем, европском контексту историје феминизма. При свему томе, имајући у виду специфичности српске политичке културе и социјалне структуре, јасно је да многе европске појаве које су биле у вези са феминистичким деловањем нису биле типичне за Србију. Слично је важило и за суседну Бугарску. У том смислу је Марија Тодорова у праву када истиче да многа западна становишта о жени нису нашла плодно тле у Бугарској јер Бугар-

¹⁷ Гордана Стојаковић се посебно бавила историјом феминизма у Војводини. Вид. нпр. *Znamenite žene Novog Sada*, I, Novi Sad 2001 (у даљем тексту: Stojaković, *Znamenite žene Novog Sada*); *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi „Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umetnost do danas (1909–1924)*, специјалистички рад, Novi Sad 2005, http://www.zenskstudije.org.rs/01_o_nama/gordana_stojakovic/tekstovi/rodne_studije_spec_stojakovic.pdf (у даљем тексту: Stojaković, *Diskursne osobine*).

ке нису имале прилике да искусе култове женствености, породичног живота у којем влада комплементарност мушкараца и жена, женске мистичности и др.¹⁸ Питање употребе појмова којима су означаване појаве у вези са феминистичким деловањем у Србији до Првог светског рата тема је посебног поглавља. То питање је кључно за одређивање полазишта за ову студију. У њему ћу покушати и да систематизујем те појаве и понудим њихову периодизацију. Сматрала сам такође да је битно да се (поново) размотре питања формулисања, променљивости и надградње, допуњавања, заокруживања родних дискурса. Они су уткани у законодавне норме, социјалне, образовне и педагошке политике које је осмишљавала и спроводила бирократско-интелектуална елита у Србији. Полазна претпоставка је да у Србији нису, као што је то био случај у неким европским земљама, постојале праве расправе о половима (*Querelle des sexes*) и ратови знања (*Knowledge wars*), како наводе Гизела Бок и Карен Офен, осим у кратком периоду деловања Уједињене омладине српске када су се око водећих представника либералних идеја и социјалиста Светозара Марковића развиле две линије аргументације према питањима места и улоге жене у друштву.

Посебна тема биће поједини аспекти школовања и образовања жена који су утицали на уобличавање пожељног модела *женског* и националног патриотског норматива за један условно речено елитистички круг жена, јер је то суштински определило карактер покрета за еманципацију. Теза о неусклађености женског рада и плаћеног рада дуго је опстајала у XIX и XX веку. Жене су постепено заузимале позиције у државној служби, освајале поједине професије почетком XX века и неки аспекти њихове неправне економске позиције у односу на мушкарце постали су тема скупштинских расправа у којима су дошла до изражаја два концепта у оквиру једног истог дискурзивног одређења родне улоге жена.¹⁹ Не треба, међутим, потценити значење које је имала појава великог броја текстова о женском питању, женском покрету, праву гласа за жене посебно почетком XX века чији су аутори били људи

¹⁸ M. Todorova, *Historical Tradition and Transformation in Bulgaria: Women's Issues or Feminist Issues?*, „Journal of Women's History”, Vol. 5, No. 3, Winter 1994, 134, <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v005/5.3.todorova.html> (у даљем тексту: Todorova, *Historical Tradition and Transformation in Bulgaria*).

¹⁹ D. Stojanović, *Žene u „smislu razumevanja našeg naroda”*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd 1998, 239–251 (у даљем тексту: Stojanović, *Žene u „smislu razumevanja našeg naroda”*).

од „знања” који су сада износили употпуњене аргументе из претходног периода. Изјашњавање о томе као да је постало питање престижа, посебно када су му се придружили и ретки женски гласови.

Тврдња да је феминизам у Србији увезен феномен, идеологија или нешто треће не би требало да умањи значај његове појаве, посебно зато што је, како наводи Адријана Захаријевић, реч о покрету који је настао на англосаксонском подручју и који се потом прелио у друге земље у којима је било мање или више спремности да се прихвате његови захтеви.²⁰ Дакле, „увоз” феминизма није био типичан процес само у Србији. Осим тога, важно је дефинисати шта се све из историјске перспективе подразумева под феминистичким деловањем. У посебном поглављу зато ћу се бавити Београдским женским друштвом, хуманитарном женском организацијом дугог трајања, како бих дефинисала простор деловања и утицаја на појаву покрета за еманципацију жена који су и у европским размерама дуго били неразумљиви „правоверном” феминизму. Посебно ће бити разматран однос између државе и Друштва: појава укључивања (и искључивања) жена у представљање на плану националне политичке и културне репрезентације; уграђивање *брије* за сиромашне, децу, старе, рањене која, као једна од претпостављених улога жена, дефинитивно припада родном дискурсу, у социјалну политику државе; процес стицања искустава у раду Женског друштва који је за неке жене имао еманципаторску функцију. Да ли све то говори у прилог тези о „изласку жена на јавну сцену у Србији” која се често помиње? Која су мерила *видљивости*? Зато ћу настојати да покажем како је женски хуманитарни рад у исто време био усмерен ка репродуковању родних улога, али и друштвених неједнакости. Предводнице и водеће чланице свих женских удружења до Првог светског рата биле су припаднице српске елите. Тај елитистички круг жена, проистекао махом из Више женске школе, чиниле су супруге и кћерке политичара, професора, богатих трговаца. У којој мери су оне уносиле у хуманитарни добротворни рад погледе свог друштвеног слоја? Зато је посебно занимљиво питање да ли су водеће представнице женских друштава примењивале сличну матрицу „политичког” понашања у погледу репродуковања свог друштвеног положаја, односно хуманитарног деловања које је готово увек било у складу са интересима и потребама њиховог

²⁰ А. Zaharijević, *Postajanje ženom*, Beograd 2010, 12.

друштвеног слоја. У том смислу, ова анализа може да послужи и као аргумент у истраживању политике српске елите уопште.

Као засебну тему издвојићу појаву „националног феминизма” и процес национализовања *женскости*²¹ која достиже врхунац у првој деценији XX века. Они су на практичном, видљивом плану читљиви кроз делатност Друштва кнегиња Љубица и политичку активност Кола српских сестара на плану патриотске мобилизације жена, кроз реторику у којој је материнство почело да се користи као легитимна женска јавна улога и служило је за саморепрезентацију самих жена, отварајући простор за осмишљавање њихових стратегија. На тај закључак упућује чињеница да су исте личности у исто време биле иницијатори и носиоци истицања политичких захтева за правном, друштвеном и политичком једнакошћу мушкараца и жена. То обазриво бирање политичког рама за еманципацију који је коначно дефинисан као *умерени феминизам* уочава се управо кроз стварање подобне политике националних приоритета у задацима и захтевима који су постали део циљева Српског народног женског савеза. Та национална организација, настала 1906. године на иницијативу Међународног женског савета и Међународне алијансе за право гласа, била је у основи прва феминистичка организација у Краљевини Србији.

На другој страни је појава жена организованих у оквиру радничког покрета и Српске социјалдемократске партије које су почеле да изводе мале акције, подносе петиције и организују уличне протесте и које су посредством својих представника у Народној скупштини поднеле захтев за изједначавање политичких права мушкараца и жена. То отвара многа питања у вези са односом између политички активних социјалдемократкиња и вођства женског грађанског покрета. У којој мери је то довело до конкуренције и такмичења међу њима, да ли су њихово међусобно искључивање и несарадња били последица из Европе увезеног анимозитета или ствар истински супротстављених погледа проистеклих из различитих социјалних позиција, из интереса и партијске лојалности? И, коначно, остаје питање којим путем и којим редоследом би сви ови процеси текли у Србији

²¹ Термини који се користе од 80-тих година XX века. К. Офен наводи да је реч о процесима национализовања феминизма и феминизације национализма, а Ф. Тебо помиње феномен национализовања жене посебно у периоду после Првог светског рата. Offen, *European Feminisms 1700–1950*, 213; F. F. Thébaud, *The Nationalization of Women*, in: *History of Women in the West*, Volume V: *Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, eds., G. Duby, M. Perrot, Cambridge 1996.

да није било епохе ратова, балканских и Првог светског рата, што припада ширем европском кругу питања историје феминизма.

До сада у домаћој науци није постојало шире прихваћено тумачење историје феминизма, посебно његовог раног периода. И даље постоји несагласност у вези с тим да ли можемо уопште да говоримо о постојању тог феномена у Србији до Првог светског рата. Осим тога, категорије као што су *женско ишшање*, *женски покрет*, *излазак жена на јавну сцену*, *појава жена у јавној сфери* итд. често се користе без објашњења шта све подразумевају. Академска историографија, незаинтересована углавном за оно што је сама означила као маргинално, најрадије избегава и сам термин феминизам који изгледа да и данас има негативан предзнак као у време када је о њему почело да се говори и пише у Србији. Ни у једној новијој историји модерне Србије скоро да нема помена о делатности и доприносима женских удружења, пре свега Београдског женског друштва чија је активност деценијама служила као замена за неке аспекте непостојеће социјалне државне политике и била видљива на плану националне политичке и културне репрезентације. Када је реч о Друштву кнегиња Љубица и Колу српских сестара, њихово преглаштво је забележено у контексту ратних прилика и ратних дешавања од 1912. године. Уобичајени приступ историографије заснивао се на одабиру малобројних ратних хероина за колективно сећање, као што су то биле Надежда Петровић или Милунка Савић.

Зато ћу се укратко осврнути на писање о овим питањима у прошлости. Поред већ поменуте књиге Зорке Јанковић *Женско ишшање*, текста Владиславе Полит *О феминизму* из 1913. године и неколико критичких написа у „Домаћици” из 1912. и 1913. у којима су са врло јасних феминистичких позиција предложени путеви за побољшање свеукупног положаја Српкиња, први радови са историјском перспективом појавили су се у прошлом веку између два рата. У публикацији *Почеци феминизма у Србији и Војводини* Љубица Марковић је изнела важна запажања о обиму и карактеру феминистичког деловања у последњим деценијама XIX века. С данашњег становништа веома је занимљиво које је све активности Марковићева означила као феминистичке. Јулка Хлапец Ђорђевић у тексту *Омладинка Драга Дејановић* уочава недоследности у ставовима прве српске феминисткиње, али износи и узроке континуиране слабости покрета у целини. У њеним радовима и радовима Ксеније Атанасијевић о феминизму достигнути су високи дometи теоријске феминистичке мисли тога времена. Занимљиво поређење идеја и ставова о женама код Драге

Дејановић и Милице Стојадиновић Српкиње изнела је Радмила Петровић. О раду женских удружења до Првог светског рата и о самоперцепцији жена у погледу сопствених јавних активности као о битним аспектима који су значајни за ово разматрање корисне су споменице друштава, пре свега Београдског женског друштва и његовог гласила „Домаћица” и Друштва кнегиња Љубица.²² После Другог светског рата феномен интензивирања, усложњавања и богатства у разноврсности феминистичких покрета у Краљевини СХС/Југославији нису били предмет неког посебног целовитог историографског занимања. Прецизније, стављање тежишта на истраживања историје феминизма у оквиру социјалистичког радничког покрета било је политички условљено. Реч је о групи солидних радова утемељених на изворној грађи, врло корисних и данас. Они се односе пре свега на епоху Светозара Марковића и његовог круга а потом и на појаву женског покрета у оквиру Српске социјалдемократске партије у првој деценији XX века. Најчешћи недостатак тих радова је предност која је некритички дата феминистичком социјалистичком активизму, што је довело до замагљивања његове стварне ширине и значаја у односу на контекст.²³ Потом су уследиле анализе других појава које су се

²² В. Полит, *О феминизму*, „Српство”, бр. 70, 3. 1. 1913; „Домаћица”, бр. 2–3, 1913; Љ. Марковић, *Почеци феминизма у Србији и Војводини*, Београд 1934 (у даљем тексту: Марковић, *Почеци феминизма у Србији и Војводини*); др. Ј. Х. Ђорђевић, *Омладинка Драја Дејановић*, „Мисао”, књ. V, св. 4, 1921, 241–249 (у даљем тексту: Ђорђевић, *Омладинка Драја Дејановић*); *Сјудије и есеји о феминизму*, Београд 1935; К. Atanasijević, *Etika feminizma*, priredila Ljiljana Vuletić, „Ogledi”, br. 11, Beograd 2008 (у даљем тексту: Atanasijević, *Etika feminizma*); Р. С. Петровић, *М. С. Српкиња и Драја Дејановић о женама*, „Гласник историјског друштва у Новом Саду”, књ. III, Сремски Карловци 1930, 92–95; *Домаћица. Споменница поводом прославе 25-годишњице Женског друштва*, Београд 1900; *Домаћица – Споменница, прослава 50-годишњице Женског друштва*, Београд 1926; *Споменница Друштва кнегиња Љубица*, Београд 1939 (у даљем тексту: *Споменница Друштва кнегиња Љубица*).

²³ Нпр. Д. Илић, *Прве жене социјалисти у Србији*, Београд 1956 (у даљем тексту: Илић, *Прве жене социјалисти у Србији*); С. Девић-Убавић, *Српска социјалдемократија и женски покрет у Србији 1903–1914*, „Токови револуције”, I, 1967, 193–246 (у даљем тексту: Девић-Убавић, *Српска социјалдемократска партија и женски покрет*); К. Милутиновић, *Прве српске социјалисткиње и руске нихилисткиње у Цириху*, „Зборник Историјског музеја Србије”, 15–16, Београд 1979, 17–28; Ч. Попов, *Светозар Марковић о еманципацији жена*, „Зборник Матице српске за друштвене науке”, 32–33, Нови Сад 1962, 130–143 (у даљем тексту: Попов, *Светозар Марковић о еманципацији жена*); У. Вујошевић, *Учешће жена у радничком покрету Београда 1902–1914*, „Годишњак града Београда”, VIII, 1967, 353–393 (у даљем тексту: Вујошевић, *Учешће жена у радничком покрету*).

методолошки једним делом и даље кретале традиционалним путем политичке историје посредством писања историје појединих организација, њиховог вођства, структуре женских часописа итд. У другој групи радова посвећених питањима која се приписују области друштвене историје о условима за живот и рад жена, образовање и приступ професионалним пословима у последње време истраживане су теме које се односе на бројне аспекте родних политика у књижевности и уметности. Књига Неде Божиновић *Женско ишшање у Србији у XIX и XX веку* прва је и још увек једина историографски свеобухватна студија која и данас има велики значај. Утемељена на изворној грађи, поуздана, свакако је незаобилазна за све који желе да стекну увид у прошлост феминизма од обликовања мишљења о жени насталих на темељу просветитељских идеја почетком XIX века и првих женских организација до утицаја који је феминизам из 70-их година XX века имао у СФРЈ. У књизи су приложени и прикази стања у образовању, запошљавању и здравственим приликама. Питања образовања жена и могућности за њихово професионално остварење у XIX веку и почетком XX века најчешће су посматрана у склопу модернизацијског или савременог педагошког дискурса. Може се рећи да је то данас најистраженија област. Перспективама за високо образовање Српкиња на страним универзитетима бавила се Љубинка Трговчевић у *Планираној елиџи* и бројним другим радовима, средњим образовањем жена кроз институцију Више женске школе у Београду Латинка Перовић, а Арсен Ђуровић свеукупним образовањем у Краљевини Србији.²⁴ Из позиције родне перспективе значајни су поједини текстови у интердисциплинарним зборницима радова који су укључивали и историјски аспект појединих феномена.²⁵

За неке будуће интерпретације историјског феминизма пракса приређивања малобројних рукописа женске мемоарско-биографске грађе је од посебне важности. Иако је углавном реч о познатим личностима, као што су Делфа Иванић, краљица Наталија

²⁴ Љ. Трговчевић, *Планирана елиџа*, Београд 2003 (у даљем тексту: Трговчевић, *Планирана елиџа*); L. Perović, *Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola u Beogradu*, Srbija u modernizacijskim procesima, 2, Beograd 1998, 141–163 (у даљем тексту: Perović, *Modernost i patrijarhalnost*); А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004 (у даљем тексту: Ђуровић, *Модернизација образовања*).

²⁵ Нпр.: *Gender relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, eds. S. Naumović and M. Jovanović, Belgrade–Graz 2002; *Teorije i politike roda. Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*, ur. T. Rosić, Beograd 2008; *Uvod u rodne teorije*, ur. I. Milojević i S. Markov, Novi Sad 2011.

Обреновић, Мага Магазиновић, Савка Суботић, временом су се појавили и аутобиографски записи „анонимних” жена.²⁶ Осим тога, треба поменути и пионирске подухвате писања животних и радних биографија појединих жена или историје женских друштава који су настали у процесу истраживања и припреме музејских поставки. Тако се у каталозима изложби могу сагледати живот и рад Маге Магазиновић, Катарине Миловук, Милице Томић и Београдског женског друштва.²⁷ У погледу издавања извора свакако да су значајна и репринт издања важних текстова о феминизму.²⁸ Међутим, постоје и радови у којима су из родне перспективе посматрани поједини аспекти живота жена које су се на различите начине, пре свега јавним ангажманом и стваралаштвом, ставом према кључним политичким и друштвеним питањима, односом према сопственом идентитету издвајале из „ћутеће женске већине” епохе.²⁹

Подручје женских часописа и књижевности је такође у великој мери подвргнуто историјско-филолошким анализама.³⁰ У ча-

²⁶ Д. Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд 2012 (у даљем тексту: Иванић, *Успомене*); *Краљица Најталија Обреновић*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999; М. Magazinović, *Мој живот*, приредила Jelena Šantić, Београд 2000 (у даљем тексту: Magazinović, *Мој живот*); С. Суботић, *Успомене*, приредила Ана Столић, Београд 2001; Вид. још нпр.: *Најталија. Дневнички записи Најталије Мајић Зрнић (1880–1956)*, приредила Олга П. Ошмјански, Београд 2002.

²⁷ Т. Корићанац, *Марија Маја Мајазиновић*, Београд 2000; Љ. Станков, *Кашарина Миловук и женски покрет у Србији*, Београд 2011 (у даљем тексту: Станков, *Кашарина Миловук*); В. Копица – Г. Стојаковић – Д. Радак – М. Раткелић, *Женско покретање: часопис Жена – Милица Томић*, Нови Сад 2012; Т. Корићанац – Љ. Танеска, *Београдско женско друштво 1875–1941*, Београд 1995 (у даљем тексту: Корићанац – Танеска, *Београдско женско друштво 1875–1941*).

²⁸ Нпр. у часопису „Pro Femina”, бр. 8, 1996, објављена је поменута брошура Љубице Марковић *Почеци феминизма...*, или текстови Драге Дејановић: http://pro-femina.eu/ProFemina-sadrzaj_13-14_files/Draga%20Dejanovic_%20Srpskim%20majkama.pdf

²⁹ Нпр. Д. Ђурић, *Мага Magazinović: kontekst i značaj rada*, „Pro Femina”, бр. 5–6, зима–пролеће 1996.

³⁰ Нпр. М. П. Дворнић, *Женско покретање у Србији крајем 19. и почетком 20. века и часопис „Домаћица”*, „Гласник Етнографског института САНУ”, XXXIV, Београд 1985, 47–71 (у даљем тексту: Дворнић, *Женско покретање у Србији*); S. Peković, *Ženski časopisi s početka XX veka*, „Slavica tergesina”, 11–12, <http://www.openstarts.units.it/dspace/handle/10077/242> (у даљем тексту: Peković, *Ženski časopisi*); В. Dojčinović Nešić, *O ženama i književnosti na početku veka*, „Ženske studije – časopis za feminističku teoriju”, 11/12, 2000, 23–33 (у даљем тексту: Dojčinović Nešić, *O ženama i književnosti*); S. Slapšak, *Julka Hlapец-Đorđević iz skandalozne istorije zataškavanja feminizma među Južnim Slovenima*, „Pro Femina”, бр. 5–6, 1996, 86–89.

сопису „Књиженство” који излази у електронском издању од 2011. године, систематски се приступило изради библиографија појединих издања и часописа, као и анализама родних политика и пракси које се могу читати из женских часописа и књижевности коју су писале жене.³¹

---

³¹ Г. Ђоковић – Д. Грујић, *Библиографија часописа Женски свеј: лист добродјелних задруга Српкиња I део (1886–1890)*, „Књиженство”, 2012, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=56>; Г. Ђоковић – Д. Грујић, *Библиографија часописа Женски свеј: лист добродјелних задруга Српкиња II део (1891–1894)*, „Књиженство”, 2013, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=7>; Д. Грујић, *Библиографија Српкиње*, „Књиженство”, 2011, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=29>. Осим тога значајни су радови Јелене Милинковић, Дуње Душанић, Биљане Дојчиновић и др. Вид. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php>

О АУТОРУ

Ана Столић је рођена 1962. године у Београду. Дипломирала је и магистрирала на Одељењу за историју на Филозофском факултету у Београду а докторску дисертацију одбранила је на Факултету политичких наука у Београду. Ауторка је монографија *Краљица Драга Обреновић и Ђорђе Симић – последњи српски дипломати 19. века*. Критички је приредила рукопис *Успомена Савке Суботић и Јаша Томић, Улога жене-феминистичка идеологија Јаше Томића*. Осим тога, ауторка је и књиге *Београд у доба кнеза Милоша Обреновића*. Била је уредница издања *Историје приватној живојој код Срба у 19. веку* (са Ненадом Макуљевићем).

Од 1995. године ради у Историјском институту. Бави се друштвеном историјом Србије у 19. веку а посебне области интересовања су женска историја односно историја феминизма. Од 2007. до 2012. године била је директорка Историјског музеја Србије. У том периоду је, између осталог, учествовала у међународним пројектима (Конзервација и ревитализација Куле Небојша - стална поставка у Кули Небојша). У пројекту *Imagining the Balkans. History, culture and identities during the "Long 19th Century"* (у организацији УНЕСК-а 2010-2012) била је научни координатор (са Филипосом Мазаракисом).

САДРЖАЈ

УВОД	5
ПОКРЕТ ЗА ЕМАНЦИПАЦИЈУ ЖЕНА ИЛИ ФЕМИНИЗАМ? .. 23	
<i>ЖЕНА ТРЕБА ДА ОСТАНЕ ЖЕНА – РОДНИ ДИСКУРСИ</i>	
<i>И УЛОГА ЖЕНЕ</i>	33
Улога државе и законодавства	
„Стари” и „нови” родни дискурси	36
Конзервативан дискурс о жени	38
Либерална интелигенција, Уједињена омладина српска и идеје о еманципацији жена	40
Феминизам као ексцес: Драга Дејановић, Светозар Марковић и први социјалисти	49
Национализам и (друштвено, патриотско) материнство	60
ОБРАЗОВАЊЕ И ПЛАЋЕНИ РАД	71
Виша женска школа: модел <i>женскости</i> и женског патриотског норматива	75
Проблеми професионализације	82
Жене и рад за плату – пример учитељица	86
ХУМАНИТАРНА ЖЕНСКА ДРУШТВА И ПИТАЊЕ	
(РЕ)ПРОДУКЦИЈЕ РОДНИХ УЛОГА	103
Београдско женско друштво – позната историја	108
О „изласку жена на јавну сцену”	115
Држава и Београдско женско друштво	119
Доживљај успеха и стварне користи	134
„НАЦИОНАЛНИ ФЕМИНИЗАМ” И НАЦИОНАЛИЗОВАЊЕ	
<i>ЖЕНСКОСТИ</i>	141
Нова женска удружења – умножавање патриотских родних улога . . .	145
Коло српских сестара – врхунац патриотске мобилизације жене. . .	152
Је ли рано за феминизам? Српски народни женски савез и право гласа за жене	163
<i>Српкиња, њезин животи и рад... – умерени феминизам</i>	176
Госпође и раднице	177
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	189

RESUME.....	199
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	205
РЕГИСТАР	207
О АУТОРУ	211